

Kęstutis Kirtiklis

Ar filosofijai tebėra vietos socialiniuose moksluose?¹

Santrauka. Šio straipsnio tikslas – nurodyti pagrindus, kuriais remdamiesi socialiniai mokslai galėtų vaisingai bendradarbiauti su filosofija. Priešingai nei tvirtina šiuo metu socialiniuose moksluose populiarios laikysenos, siekiančios atmesti filosofiją kaip bergždžias spekuliacijas, ar, priešingai, inkorporuoti ją į socialinių mokslų teoriją kaip neatskiriamą dalį, straipsnyje teigiama, jog filosofija yra atskira, autonomiška disciplina ir būtent kaip tokia gali vaisingai bendradarbiauti su socialiniais mokslais formuodama jų metodologinius pagrindus.

Pagrindiniai žodžiai: socialinių mokslų filosofija, socialinių mokslų teorija, metateorija, sociologija, komunikacijos mokslai.

Keywords: *philosophy of social sciences, theory of social sciences, metatheory, sociology, communication sciences.*

Nors tradiciškai socialiniai mokslai kildinami iš filosofijos, ši giminystė dažniausiai rūpi tik pastarajai. Filosofai jaučia pareigą spręsti vienokias ar kitokias socialinių mokslų metodologines problemas, ne visuomet kylančias tiems, kuriems jos ištis ir turėtų kilti. Savo ruožtu didžiuma socialinių mokslininkų savo profesinėje veikloje retai kreipia dėmesį tiek į filosofiją apskritai, tiek konkrečiai į socialinių mokslų filosofiją. Susidaro keista trintis filosofams nuolat bandant pateisinti savo reikalingumą bei siūlant savo paslaugas, o socialinių mokslų atstovams dažnai tų paslaugų kratantis. Ta-

čiau tokia nuostata veikiau rodo ne filosofijos bergždumą socialiniams mokslams ar absoliutų pačių socialinių mokslininkų refleksijos stygių, o veikiau ne iki galo aiškias funkcijas, kurias šiedvi žinojimo sritys viena kitos atžvilgiu galėtų ir turėtų atlikti.

Reikia pripažinti, kad skirtinguose socialiniuose moksluose santykiai su filosofija įvairuoja. Pavyzdžiui, antropologija laikoma artimesne filosofijai, jos metodologija – imlesne filosofinių idėjų kaitai, nei ekonomikos. Antra vertus, darbų, skirtų specialiai ekonomikos filosofijai, yra ženkliai daugiau nei darbų, kurių raktažodžiuose minima

¹ Straipsnis parengtas pagal pranešimą skaitytą 2009 spalio 30 d. Kultūros, filosofijos ir meno instituto surengtoje konferencijoje „Filosofija šiandien: apie ką ir kaip?“. Autorius dėkoja konferencijos dalyviams už diskusijas. Atskiro padėkos už vertingas pastabas straipsnio juodraščiui nusielpo Ieva Vasilionytė ir Vilius Dranseika.

„antropologijos filosofija“. Savitą santykį su politikos mokslais turi politikos filosofija, linkusi ne spręsti metodologines politikos mokslų problemas, bet analizuoti normatyvinę pačios politikos matmenį. Dviprasmišką sociologijos santykį su filosofija nurodo migloti sociologinės teorijos ir socialinės teorijos statusai (Norkus 1997; 5). Ir tai tik keletas šių sudėtingų santykių aspektų.

Situaciją ap sunkina dar ir tai, kad pačios sąvokos *socialiniai mokslai* referentas yra problemiškas – nelabai aišku, kas laikytina socialiniais mokslais ir kokie jie yra. Bendriausias apibrėžimas, socialiniais mokslais vadinantis tuos mokslus, kurie aiškina žmogaus elgesį, ne visuomet yra patenkinamas. Esama „klasikinio“, XIX-XX amžių sandūroje susiformavusio, socialinių mokslų penketuko – antropologijos, ekonomikos, politikos mokslų, psichologijos bei sociologijos (Steuer 2003; 66-76; Gerring 2001; 1), tačiau kartais socialiniams mokslams priskiriama ir istorija (Wallerstein et al. 2002; 24-25; Gerring 2001; 1), o psichologijos priklausomybe abejojama (Wallerstein et al. 2002; 35). XX a. antrojoje pusėje padėtis dar labiau komplikavosi: daugėjo tarpdalykinių bei daugiadalykinių tyrimų sričių, kai kurios jų išlaikė senąsias socialinių mokslų ribas, kitos buvo institucionalizuotos kaip naujos socialinių mokslų šakos (pvz., regionų studijos, lyčių studijos, postkolonijinės studijos, etc.).

Detaliai apžvelgti visų esamų socialinius reiškinius tiriančių mokslų įvairialypi santykį su filosofija – solidžios monografijos vertas užmojis, toli peržengiantis kuklias vieno straipsnio ribas. Tad socialinių moks-

lų ir filosofijos santykis čia nagrinėjamas pavyzdžiais pasitelkus du socialinius mokslus: „klasikinių“ socialinių mokslų grupei atstovaujančią sociologiją ir komunikacijos mokslus, vienus iš pirmųjų daugiadalykinių tyrimų, institucionalizuotų kaip atskira disciplina. Šiedvi socialinių mokslų šakos pasirinktos ne atsitiktinai. Sociologija – bene reflektiviausia iš „klasikinių“ socialinių mokslų penketuko (o gal net apskritai reflektiviausias socialinis mokslas), nuolat keliantis mokslininkų santykio su tyrimų metodais ir objektu bei pačios disciplinos santykio su kitomis disciplinomis ar disciplinos tikslų problemas. Komunikacijos mokslai šiuo metu taip pat aktyviai peržiūri savo teorinius pagrindus, ieško priemonių paskatinti atskirą komunikaciją tiriančių prieigų dialogą bei suformuoti bendruosius teorinius komunikacijos mokslų pamatus.

Tad pasitelkus šių dviejų socialinių mokslų pavyzdį straipsnyje tvirtinama, jog socialinių mokslų vaisingo santykio su filosofija kaip autonomiška disciplina, neigimas yra nepagrįstas. Socialiniai mokslai negali nei atmesti filosofijos kaip mokslininkams bergždžio užsiėmimo, nei pilnai inkorporuoti jos į savo teorijas kaip sudėtinės dalies. Socialinių mokslų filosofija yra autonomiška žinojimo sritis, turinti savo atskirą objektą ir metodus, kuriais remdamasi ji formuluoja pamatines metodologines socialinių mokslų nuostatas, ir šitaip, gali vaisingai bendradarbiauti su socialiniais mokslais.

Socialinių mokslų ir filosofijos santykis

Juo labiau socialiniai mokslai plėtojosi ir institucionalizavosi, tuo labiau didėjo sie-

kiai sumažinti filosofijos reikšmę ir atsiriboti nuo jos socialinių mokslų diskurse ir praktikoje. Ypač šios tendencijos sustiprėjo XX a. antrojoje pusėje. Žinoma, svarbu turėti omenyje, jog ir pačioje filosofijoje tuo metu buvo gausu siekiančiųjų atsiriboti nuo klasikinės filosofijos sampratos, filosofiją laikančios tiesos paieškomis ir tikrovės prigimties ir jos pažinimo proceso tyrimu, bei žmogaus elgesio pagrindų analize. Tačiau socialiniuose moksluose šis atsitraukimas nuo klasikinės filosofijos sampratos dažnai virsdavo apskritai pačios filosofijos, kaip atskiros disciplinos, reikšmės socialiniams mokslams neigimu. Toks socialinių mokslų atsiribojimas nuo filosofijos vyko dviem keliais.

Pirmasis, vadinamas pozityvistiniu, ragino atsisakyti socialinės ir politinės filosofijos, spekuliatyviai tiriančios visuomeninių reiškinių pagrindus, bei ryžtingai pasukti tikrai mokslinio, objektyvaus, vertybiškai neutralaus pažinimo kryptimi. Užuoat spekuliuojant apie pasaulį remiantis vien protu, socialiniai mokslai, remdamiesi empiriniais duomenimis, turį pasakyti koks jis yra iš tikrųjų. Šį kelią socialiniams mokslams siūlė jau tiek pozityvizmo, tiek sociologijos pradininku laikomas Auguste'as Comte'as. Tokių aspiracijų neabejotinai turėjo ir kiti sociologijos klasikai, tokie kaip Émile'is Durkheimas (2001) ar – savo raginimuose kurti vertybiškai neutralų socialinį mokslą – Maxas Weberis (1990).

Nors pozityvistinės nuostatos socialiniuose moksluose pastebimos nuo pat jų atsiradimo, visgi pozityvizmo suklestėjimas juose sietinas su filosofiniu loginiu pozityvizmu, susiformavusiu XX a. pirmojoje pusėje. Kitaip tariant, pozityvizmas sociologijoje sutampa su pozityvizmu filosofijoje, be to, faktiškai pirmasis atliepia pastarąjį. Tad ne tik sociologijos klasikų, bet (ir gal net labiau) Vienos ratelio ir jam artimų ar jo įtakoje buvusių mokslininkų dėka pozityvistinės idėjos giliai įsiskverbė į socialinius mokslus ir iki šiol juose tebevaidina svarbų vaidmenį.

Paprastai pozityvizmas² socialiniuose moksluose jo kritikų yra siejamas su radikaliu natūralizmu – gamtos mokslų metodų perkėlimu į socialinius mokslus, pagrindinėmis socialinių mokslų taisyklėmis laikant neutralų stebėjimą ir objektyviai kaupiamą informaciją (Valantiejus 2004; 257). Arba, kiek praplečiant sąrašą, tvirtinama, jog būdingiausi bruožai yra natūralizmas (polinkis tirti socialinių mokslų problemas gamtos mokslų metodais), socialinis priežastingumas (angl. *social causation*), funkcionalizmas (Giddens 1989; 53). Toks sekimas gamtos mokslais inspiravęs ir griežtą susiskaidymą į disciplinas, ir socialinių mokslų progresyvos raidos idėją, kurios, pasak kritikų, abi esančios iš esmės klaidingos. Patys pozityvistai, bent jau sąmoningai save tokiais laikantys mokslininkai, ne visuomet yra tokie

² Teoretikai, kritikuojantys pozityvizmą, dažnai neskiria jo nuo kitų, interpretaciniams-konstruktivistiniams socialiniams mokslams priešingų mokslo filosofijos pozicijų, pvz., mokslinio realizmo. Plačiau apie šią problemą ir paskutiniosios pozityvizmo formos – loginio empirizmo – ir mokslinio realizmo skirtumus komunikacijos moksluose žr. Pavitt 1999 (šių skirtumų įvardinimas galioja ir platesniame socialinių mokslų kontekste).

griežti ir radikalūs bei dažnai neišpažįsta to, ką jiems priskiria oponentai.

Šiuolaikinis pozityvizmo sociologijoje proponentas Jonathanas Turneris, remdamasis Comte'u, šitaip nusako pamatines pozityvistiškai orientuotų socialinių mokslų prielaidas (Turner 1985; 24): „Pirmiausia, socialinis pasaulis leidžiasi įvardijamas bendraisiais dėsniais, kurie gali būti patikrinti rūpestingai surinktais duomenimis. Antra, šie bendrieji dėsniai aprašo pamatines bendrąsias socialinio pasaulio savybes ir specifikuoja jų „natūralius santykius“ („*natural relations*“). Trečia, tokie dėsniai pernelyg nesirūpina priežastingumo ar funkcijų nustatymu.“

Taigi socialiniai mokslai, pasak Turnerio, turi ieškoti realių dėsnų, aprašančių socialinių objektų tarpusavio santykius. Tačiau faktiškai dauguma šiuolaikinių sociologų ir apskritai socialinių mokslininkų to nedaro: jie neieško pastovių socialinės tikrovės savybių, nesiekia jų susieti bendraisiais dėsniais formuluodami iš empirinių duomenų plaukiančius teiginius, vietoj to, jie siekia aptarti „istorinį empirinių reiškinių priežastingumą arba tiesiog pasiduoda *filosofinės fantazijos* skrydžiams į universaliųjų funkcijų erdvę“ (ten pat, kursyvas mano – K.K.). Toks filosofavimas stabdąs socialinių mokslų progresą, mat jo niekaip negalima tikrinti ir apie žinojimo kumuliaciją (o tai esąs tikslas, kurio siekiama priėmus Turnerio prielaidas) kalba čia eiti negalinti.

Komunikacijos moksluose pozityvizmo įtaka taip pat nemaža. Vienas iš svarbiausių pozityvistų socialiniuose moksluose Paulis Lazarsfeldas svarbus ne tik sociologijai, bet

ir komunikacijos mokslams. Jis tradiciškai yra laikomas vienu iš komunikacijos mokslų „Tėvų–įkūrėjų“, kūrusiu juos remiantis pozityvistiniais principais (Rogers 1994; 224–228). Vadovaudamiesi Vienos ratelio pozityvizmu, Lazarsfeldas ir jo pasekėjai užsiima „specifinių, išmatuojamų, trumpalaikių, individualių, nuostatomis paremtų, veikiančių elgesį medijų turinio „efektų“ paieškomis“ (Gitlin 1978; 207), į komunikacijos mokslus „importuodami“ ne tik kitų socialinių mokslų terminiją ir tyrimo metodus, bet nevengdami ir tikslųjų mokslų įtakos. Taip pamatinę komunikacijos sampratą Lazarsfeldas ir jo sekėjai grindžia iš matematinės informacijos perdavimo teorijos ateinančiu Shannono komunikacijos modeliu, kuriame komunikacija suprantama kaip tam tikro įmanomo adekvačiai dekoduoti informacijos kiekio perdavimas iš siuntėjo gavėjui tam tikru kanalu.

Kaip ir pozityvistinėje sociologijoje, Lazarsfeldo mokyklos komunikacijos tyrimuose domimasi tik galimais matuoti ir empiriškai patvirtinamais duomenimis, nesileidžiant į klausimus apie perduodamosios informacijos prigimtį bei prasmės formavimąsi.

Taigi nors filosofijos (būtent pozityvistinės filosofijos) įtaka socialiniams mokslams abejoti sunku, tačiau šios filosofijos krypties priešiškus metafizinei, spekuliatyviai filosofijai, socialinių mokslininkų mąstyme virsta nepasitikėjimu ar net abejingumu filosofijai apskritai. Aptariamųjų autorių (ypač Turnerio) darbuose terminas *filosofija* vartojamas išskirtinai spekuliatyviosios filosofijos prasme, ignoruojant, jog pati pozityvistinė socialinių mokslų metodologija taip

pat pagrįsta atitinkama filosofine pozicija. Šitaip antimetafizinė pozityvizmo filosofijos nuostata tampa antifilosofine pozityvistinių socialinių mokslų nuostata.

Pozityvistinei filosofijos kritikos srovei raginant griežtai atriboti tyrimais sprendžiamas mokslines problemas nuo „spekuliatyvių“ filosofinių problemų ir šitaip atmesti filosofiją, kita srovė – vadinama interpretatyvizmu – priešingai, teigia, jog filosofija negali būti griežtai atskirta nuo socialinių mokslų, bet turi būti į juos inkorporuota, įlieta. Šios pozicijos atstovai tvirtina, jog natūralistinių gamtamokslinių metodų perkėlimas į socialinius mokslus yra neįmanomas, tad ir pozityvistinis tų mokslų „išgryninimas“ yra netikęs sumanymas. Sociologijoje tai neįmanoma visų pirma dėl to, kad „centrinė sociologijos problema – socialinių reiškinių prigimtis – pati priklauso filosofijai“ (Winch 1990; 43).

Filosofinis socialinių mokslų supratimas, paveiktas Peterio Wincho ir Ludwigo Wittgensteino, siekia ne rasti dėsnius, nusakančius socialinę tikrovę, bet suprasti taisykles, kuriomis vadovaujasi veikėjai žaisdami savuosius kultūrinius kalbinius žaidimus. Tokiu atveju sociologijoje dalyvauti gali ne tik filosofas, bet ir bet koks samprotaujantis pašalietis (Valantiejus 2004; 351). Juolab kad pats socialinis mokslininkas, imdamasis visuomenės analizės, visuomet esąs veikiamas tam tikrų savo žaidžiamų kalbinių žaidimų, tad iš esmės jis negali atsiriboti nuo savo tiriamųjų ir jo nuostatos jų atžvilgiu taip pat visuomet yra jo tyrimų sudėtinė dalis.

Vėlyvesnėse, dar radikalesnėse, interpretacinėse socialinių ir humanitarinių mokslų

pozicijose filosofijos kaip specifinės žinojimo formos toliau buvo atsisakoma – sykiu dar radikaliau atsisakant ir klasikinės socialinių mokslų sampratos. Pasak šios pozicijos atstovų, šiandien, pasibaigus „didžiųjų pasakojimų“ laikotarpiui, žinojimu tampa nebe vien filosofinis bei mokslinis pažinimas. Į postmodernią žinojimo sampratą įtraukiamos kompetencijos, anksčiau nelaikytos žinojimu – tokios kaip mokėjimas veikti, mokėjimas gyventi, mokėjimas klausyti (Lyotard 1993; 50). Tokiu atveju tiek filosofija, tiek socialiniai mokslai tampa tik viena iš žinojimo formų. Prisiėmus kito filosofijos kritiko Richardo Rorty propaguotą laikyseną, jie apskritai praranda privilegijuoto tikrojo žinojimo statusą. Pasak Rorty, pamatinės filosofijos problemos, dominusios jos klasikų, pasirodė esančios tuščios ir nūdienai nebeaktualios (Rorty 1982; xiv). Sykiu su filosofija pasaulio veidrodžiais nebegalį būti ir kiti socialiniai bei humanitariniai mokslai. Šiuolaikinis intelektualas, pasak Rorty, tegali pasakyti, kaip įvairūs skirtingų epochų ir kultūrų žodynai yra „sukibę tarpusavyje“ (Rorty 1982; xxxviii), ir tokia postfilosofinė būklė neturi jokių pretenzijų į tiesos monopolį, bet yra savo laiko mąstymo išraiška (Rorty 1982; xl). Šitaip tiek filosofija, tiek socialiniai mokslai susilieja į tam tikrą bendrą teoriją, esančią anapus disciplininių perskyrų.

Komunikacijos moksluose toks interdiscipliniškumas ir diskursų tyrimas taip pat susilaukė nemenko atgarsio. Interpretacinės teorijos komunikacijos moksluose šalininkai pripažino sekantys bendresnę interpretacinę socialinių mokslų tendenciją (Carey 2009:

52). Atmetę transmisinį Shannono komunikacijos modelį, šie komunikacijos tyrinėtojai atkreipė dėmesį į prasmės konstravimo aspektus, pabrėžė kultūros ir komunikacijos sąsajas bei pirmosios įtaką gaunamųjų pranešimų suvokimui. Komunikuojamųjų pranešimų prasmė imta sieti su komunikuojančiosios bendruomenės narių interpretavimo veiksmis ir su išankstinėmis supratimo sąlygomis, nulemtomis kalbinio-kultūrinio bendruomenės žaidimo.

Socialinių mokslų teorijos ir filosofija

Tokia trumpa socialinių mokslų istorinė peržvalga rodo, jog tiek pozityvizmas, tiek interpretatyvizmas vienaip ar kitaip atsisako filosofijos kaip atskiros, autonomiškos, bet turinčios poveikį socialiniams mokslams disciplinos. Pozityvistiniams socialiniams mokslams spekuliatyvūs filosofiniai samprotavimai yra tokie, kurie negali būti patvirtinti empiriškai, todėl empirija remiantis kuriamuose socialiniuose moksluose jiems ne vieta, jie faktiškai nieko neprideda prie empirinio pažinimo. Interpretacinėje srityje, priešingai, laikomasi požiūrio, jog filosofija yra neatskiriama nuo socialinių mokslų teorijos. Filosofinės idėjos yra svarbios socialiniams mokslams, tačiau ne kaip atskira pažinimo ir teorizavimo veikla, bet kaip sudedamoji socialinės teorijos dalis, todėl filosofija turi būti įtraukta, faktiškai neatskiriama įlieta į pastarąją. Taigi, abiem atvejais, filosofija, kaip atskira, autonomiška disciplina, bendradarbiaujanti su socialiniais mokslais, pasirodo esanti nereikalinga. Iš esmės abiem atvejais laikomasi požiūrio, jog nesama nieko tokio, ką galėtų pasakyti filosofija, bet

nepajęgtų pasakyti socialinių mokslų teorija, suprasta tiek siaurąja pozityvistine, tiek plačiąja interpretacine prasmėmis.

Norint patikrinti šios nuostatos teisingumą, dera imtis pačios socialinių mokslų teorijos analizės, apžvelgti reikalavimus ir tikslus, kuriuos šiai žinojimo rūšiai kelia dvi minėtosios socialinių mokslų tradicijos, nustatyti specifiką tų požiūrių, kuriuos pavadinau siaurąja ir plačiąja teorijos prasmėmis. Tokia analizė atsakytų, ar iš tiesų socialinių mokslų teorijos gali sėkmingai perimti tas funkcijas, kurias atlieka filosofija.

Turneris nurodo, jog socialiniuose moksluose teorija siekia trijų tikslų (Turner 1974; 2): „(1) klasifikuoti ir sisteminti pasaulio įvykius taip, kad jie galėtų būti matomi iš tam tikros perspektyvos (*can be placed into perspective*); (2) paaiškinti praėjusiųjų įvykių priežastis ir numatyti kada, kur ir kaip įvykiai vyks ateityje; (3) suteikti intuityviai patenkinantį (*pleasing*) „supratimo“, kodėl ir kaip viskas turėtų vykti, jausmą.“

Turneriui antrina ir komunikacijos mokslininkai Pamela Shoemaker, Jamesas Tankardas ir Dominicas Lasorsa, nurodantys, jog teorija – tai paprasčiausiai supratimas, kaip viskas veikia (Shoemaker et al. 2004; 6). Teorija padeda suprasti, kaip veikia vienokia ar kitokia individų grupė, vienkoks ar kitoks socialinis reiškiny, o toks supratimas, teigia jie, leidžia mums planuoti, kitaip tariant, numatyti ateitį (nors daugybė socialinių mokslininkų ir kratytųsi numatymo užduoties kaip pernelyg ambicingos) (ten pat).

Taigi, esminis šitaip suprastos socialinių mokslų teorijos bruožas – galimybė patikrin-

ti jos teisingumą empiriniais duomenimis – tiek egzistuojančiais šiuo metu, tiek galimai pasirodysiančiais numatomoje ateityje.

Žinoma, ne visi socialiniai mokslininkai sutiktų su tokiu teorijos traktavimu. Dalis socialinių mokslininkų, būtent interpretacinės sampratos atstovai, apeliuodami į Windelbando (Windelband 1996) dar 1894-aisiais išskirtą ideografinių/nomotetinių mokslų perskyrą, pasireiškiančią socialiniuose moksluose įvairiais pavidalais ir pavadinimais, nurodys, jog socialiniai mokslai nukreipti ne į visuotinę objektyvią žiūrą, bet į atskirų atvejų aprašymą. Toks individų ir bendruomenių atskirumą bei unikalumą pabrėžiantis, Geertzo terminais tariant, tirštasis aprašymas nekelia sau aiškinimo ir dėsnių nustatymo tikslų. Jo tikslas kuklesnis – siekiama aprašyti individų elgesį remiantis jų prisiimtųjų elgesio modelių, taisyklių, pavyzdžių supratimu.

Apskirtai interpretaciniuose socialiniuose moksluose formuluojamoji teorijos samprata nėra tokia skirtinga nuo pozityvistinės kaip galėtų pasirodyti. Interpretacinė samprata labiau pabrėžia veikėjų savo veiksmams suteikiamos prasmės aspektą bei praktinį normatyvinį-emancipacinį teorijos matmenį: „socialinė teorija yra akademinės veiklos forma, kuri sistemiškai [...] siekia: 1) formuluoti aiškinimo modelius, kurie hipotetiškai įvardija, analizuoja ir lygina skirtingus socialinės struktūros, socialinės organizacijos ar socialinių grupių tipus ir

aprašo tikėtinas įvykių priežastis; 2) intuityviai suprasti *prasmes*, kurias žmonės susieja su savo veiksmais įvairiose socialinėse sąveikose; 3) pagrįsti visuminį supratimo ir aiškinimo požiūrį kaip *perspektyvą*, arba pateikti pasikartojančių socialinių formų aprašymus, pagal kuriuos darytinos tikėtinos išvados apie socialinės raidos tendencijas; 4) plėtoti dialogiškas diskurso formas ir praktiškai dalyvauti nagrinėjant intelektines, moralines ir politines visuomenės problemas“ (Valantiejus 2004; 86, kursyvas autoriaus).

Radikalus interpretatyvizmas, ypač minėtieji postmoderniai nusiteikusieji jo atstovai, ypatingai pabrėždami emancipacinį teorijos aspektą, tvirtintų ne tik, jog klasifikacija, sisteminimas ar numatymas yra pernelyg ambicingos užmačios, bet ir patį siekį objektyviai teorizuoti teigtų esant nepagrįstu ir iš esmės ydingu. Kiek geresnis yra supratimo siekis, tačiau ir jis dažnai yra ideologiškai angažuotas. Socialinių (ir humanitarinių) mokslų tikslas esąs atpažinti šias ideologines įtakas tiek moksle, tiek visuomenėje ir kartu atlikti emancipuojantį vaidmenį³. Kiek ironiška, kad tokiu atveju aukščiau išsakytą teorijos funkcija „sisteminti pasaulio įvykius taip, kad jie galėtų būti matomi iš tam tikros perspektyvos“, tampa apverčiama aukštyn kojom: dabar siekiama parodyti, jog perspektyva, iš kurios yra matomi socialiniai įvykiai, egzistuoja, ji yra aiškiai apibrėžta, tačiau yra ydinga lyginant su ne visuomet eksplisitiškai išdėstyta paties kritikuojančiojo pozicija.

³ Toks kritinis-emancipacinis kai kurių socialinių mokslininkų užmojis kartais lemia bandymus skirti dar vieną – kritinę – socialinių mokslų tradiciją, šalia pozityvistinės ir interpretacinės (žr. Fay ir Moon 1994; Braybrooke 1987).

Nepaisant to, kurią teorijos sampratą socialinis mokslininkas pasirinktų, jam vis vien galioja klasikiniu tapęs Weberio perspėjimas: „tokį ir tokį praktinį nusistatymą su vidiniu nuoseklumu, sąžiningai galima išvesti iš tokios ir tokios galutinės pasaulėžiūros pažiūros – galbūt tik iš vienos, galbūt iš skirtingų – bet ne iš tokių ir tokių kitų“ (Weber 1990; 79). Netgi praktiniuose tyrimuose paplitęs eklektizmas, pagal šį nuoseklumo reikalavimą, turėtų remtis vienokiu ar kitokiu jį pagrindžiančiu teoriniu-metodologiniu pamatu.

Tačiau kaip vyksta pats pirminis teorijos pasirinkimas? Kodėl socialinis mokslininkas pasirenka vienokią ar kitokią teorinę ar metodologinę poziciją, kuo remdamasis jis tai daro?

Vargu ar remdamasis empiriniais duomenimis, mat pats šių duomenų rinkimas jau iš anksto yra nulemtas prisiimtosios teorinės pozicijos. Interpretaciniai socialiniai mokslai tradiciškai yra siejami su kokybiniais duomenų rinkimo metodais, pozityvistiniai – su kiekybiniais. Nepaisant to, jog šis siejimas labai jau sąlyginis, o metodai dažnai pasitelkiami komplementariai (Braybrooke 1987; 92-109), tokia perskyra yra instrumentas, labai pavaizdžiai iliustruojantis duomenų rinkimo teorinį „įkrautumą“. Mokslininkas, siekiantis suprasti veikėjų intencijas, neskirs pernelyg daug dėmesio kiekybinei duomenų analizei, savo ruožtu socialinių dėsnių ieškančiam mokslininkui socialinių veikėjų požiūris į šiuos dėsnius išties nėra lemiamas. Taigi, patys duomenys jokiū būdu nelemia to, kokia teorine-metodologine nuostata remiasi jų rinkimas. Visiškai priešingai: duo-

menis lemia metodas, metodą – metodologija, o pastarosios šaltinių, atrodo, tenka ieškoti už socialinių mokslų domeno ribų.

Fundamentalios nuostatos, pamatinės pasaulio vizijos, tyrinėtojo jau atsinešamos į tyrimų lauką, atsiranda iš tam tikrų išankstinių prielaidų. Imdamasis tyrimo mokslininkas jau turi žinoti keletą dalykų: ar ir kuo socialiniai mokslai skiriasi nuo gamtamokslio? Koks yra mokslo (ne tik konkretaus atliekamo tyrimo), kuriuo jis užsiima, tikslas? Ar socialiniai fenomenai kyla vien iš individų veiksmų? Ar visuomenė yra kažkas daugiau nei individų suma? Ar įmanomas objektyvus, vertybiškai neutralus socialinis tyrimas?

Į šiuos ir panašius klausimus socialinių mokslų teorijos, remiantis aukščiau pateiktomis jų sampratomis, atsakyti ne tik negali, bet ir nesiekia. Atsakymai į šiuos klausimus bei į juos atsakantys –*izmai* (pozityvizmas ar natūralizmas (aiškinimas) / interpretatyvizmas (supratimas), holizmas / individualizmas, ir pan.) yra ne socialinių mokslų teorijos, bet vienokias ar kitokias teorines nuostatas pagrindžiančios filosofijos dalis.

Filosofinės idėjos visuomet implicitiškai glūdi kiekvienoje socialinių mokslų teorijoje kaip metodologinis jos pamatas. Tačiau kartu socialinių mokslų filosofijos padėtis yra dvejopa: viena vertus, ji yra socialinių tyrimų dalis, antra vertus, joje sprendžiamos problemos kyla ne vien socialiniams mokslams, bet ir filosofijos tradicijai. Ir būtent šios tradicijos priemonėmis jos yra sprendžiamos.

Savo nuostatomis dėl to, kokie mokslo tikslai, kas yra jo tiriamasis objektas, ir panašiose mokslininkai prisišlieja prie sau pri-

imtinos (deja, ne visuomet reflektuojamos, t.y. sąmoningai pasirenkamos) filosofinės pozicijos. Socialinio mokslininko požiūris, pavyzdžiui, į savosios teorijos adekvatumą pasauliui priklauso nuo pasirinkto atsakymo į klasikinės epistemologines problemas: kaip pažįstame, koks pažinimas laikomas patikimu, kas yra tiesa? Požiūrį į prognostines teorijos galimybes socialiniuose moksluose nemenkai lemia tai, kurią pusę jos autorė užima filosofinėje diskusijoje dėl determinizmo ir laisvos valios. Mokslo objektyvumo sampratoms nemenką įtaką turės mokslininko požiūris į pažįstantįjį subjektą, ir t.t. Žinoma, galima užimti tam tikrą anarchistinę poziciją bei sėkmingai ignoruoti filosofiją ir jos pasiūlytus sprendimus ar paprasčiausiai nieko apie juos nežinoti. Tačiau tokiu atveju padidėja rizika socialiniam mokslininkui tapti savotišku dviračio išradėju.

Socialinių mokslų teorijos siekia paaiškinti ar suprasti (nelygu kokia metodologinė nuostata prisiimama) empiriniais tyrimais fiksuojamą individų socialinį elgesį. Socialinių mokslų filosofija, savo ruožtu, siekia formuluoti socialinių mokslų teorijų metodologines nuostatas bei pagrįsti jas atitinkamomis filosofinėmis pozicijomis.

Toks atskyrimas nieku gyvu nesiuo priešiškos socialinių mokslų filosofijos ir teorijos laikysenos viena kitos atžvilgiu ar socialinių mokslininkų vijimo iš išpuosėlėto filosofinių minčių darželio. Priešingai, socialinės ir politinės filosofijos debatuose būtent socialinių mokslininkų teikiami duomenys apie socialinę tikrovę padeda filosofams neužsisklęsti „dramblio kaulo bokšte“, suteikdamos filosofinėms pozicijoms papildomų

argumentų. Savo ruožtu, filosofai gali pagelbėti socialiniams mokslininkams laikytis anksčiau cituoto Maxo Weberio perspėjimo dėl teorinio nuoseklumo. Maža to, svarbu turėti omenyje, jog tas pat asmuo sėkmingai gali būti tiek filosofas, tiek socialinis mokslininkas, skirtumas tik, kokie klausimai ir kokiomis priemonėmis sprendžiami.

Filosofija ir metateorija

Tačiau socialiniuose moksluose egzistuoja ne tik teorija, bet ir metateorija. Socialinių mokslų teorijos siekia suprasti pačią socialinę tikrovę, savo ruožtu metateorija – patį teorizavimo procesą (Zhao 2001; 386). Tad galbūt metateorizavimas būtent ir yra nukreiptas į tų pamatinių prielaidų atskleidimą, kurios čia priskiriamos filosofijai? Koks gi tarp jų skirtumas? Kodėl metateorija (suprantama kaip socialinio mokslininko kritinė savirefleksija) negali pakeisti filosofijos?

Pirmiausia dera išsiaiškinti kas yra metateorija.

Pagrindiniu metateoretizavimo bruožu, atskiriančiu šią veiklą nuo kitų teorijos studijų, esąs refleksyvumas (Zhao 2001; 386; Ritzer 2001; 14). Būtent tai atskiria metateoriją tiek nuo socialinių tyrimų apžvalgų, tiek nuo socialinių mokslų teorijų istorijos. Pastarosiose tarsi nešališkai bandoma paklausti, kaip socialiniuose moksluose išties vyko teorizavimas, kokias transformacijas patyrė teorijos, kokie atliktųjų tyrimų rezultatai ir ką jie sako, ką kuri teorija prideda prie bendrojo žinojimo. Metateorijoje teoretikas siekia atpažinti šališkumą, socialinę teoretikę veikusias teorines (ir ne tik teorines) struktūras.

Metateorija, kaip ją supranta vienas iš svarbiausių šiuolaikinių atstovų sociologijoje George'as Ritzeris, visuomet eina po teorijos (Ritzer 2001; 15). Todėl aposterioriškai (ne patyrimo, o teorijos atžvilgiu) suformuluotą metateoriją būtina skirti nuo apriorinių filosofinių (*sic!*) socialinių mokslų prielaidų (Zhao 2001; 387; Ritzer 2001; 15). Skirtingi metateorijos tipai siekia kiek skirtingų tikslų: „(1) geriau suprasti teorijas; (2) remiantis jau turimomis teorijomis, sukurti naują teoriją; (3) sukurti bendrąją teorinę perspektyvą“ (Ritzer 2001; 18). Tačiau net ir naujos teorijos kūrimo atveju metateorinė veikla bent iš dalies visuomet išlieka aposteriorine (aukščiau minėtąja prasme), plaukiančia iš tam tikrų jau egzistuojančių teorijų analizės.

Panašių tikslų (o konkrečiai trečiojo iš Ritzerio pasiūlytųjų) siekia ir svarbiausia šiuolaikinė metateorija komunikacijos moksluose – Roberto T. Craigo *teorinis metadiskursas*. Savo komunikacijos metateorijos koncepcijoje Craigas siekia atlikti iki galo tai, kam kiti komunikacijos tyrinėtojai tik kuria prielaidas, tai yra sukurti komunikacijos metateoriją, kuri pajėgtų sujungti skirtingas teorines komunikacijos studijų prieigas viename „dialoginiame-dialektiniame“ lauke (Craig 1999: 123). Remdamasis tuo, kas jau yra nuveikta egzistuojančiose „pirmojo laipsnio“ komunikacijos teorijose, Craigas siekia sukurti „antrojo laipsnio“ teoriją, kuri aiškiau nušviestų tyrinėjamojo fe-

nomeno – komunikacijos – pamatinius aspektus⁴. Visgi metateorija Craigui – ne vieninga komunikacijos teorija, bet „tam tikra dialoginė-dialektinė disciplininė matrica, bendrai suprantamas (nors nuolat ginčijamas) prielaidų rinkinys, įgalinantis produktyvius debatus tarp skirtingų komunikacijos teorijos tradicijų“ (Craig 1999: 120).

Svarbu pažymėti, jog šie metateoretikai – Ritzeris sociologijoje ir Craigas komunikacijos moksluose – savo metateorijoms nepriskiria jokie normatyvinio matmens, t.y. jie nenurodo kaip derėtų teisingai kurti teoriją, kokias prielaidas reikėtų priimti, netgi to, kad derėtų paisyti anksčiau cituotojo Weberio nuoseklumo reikalavimo. Faktiškai jie atlieka tam tikro pobūdžio „empirinių“ tyrimą ir stebi (net jei stebi patys save), kaip yra kuriamos teorijos, kaip „rašomas“ vienas ar kitas socialinis mokslas. Tuo būdu metateorija atpažįsta filosofines vienos ar kitos pozicijos prielaidas, tačiau sustoja tik ties konstatavimu *post factum* – teoretikas A laikosi prielaidų rinkinio x, o teoretikas B laikosi prielaidų rinkinio y – nesiimdama teigti, jog vienas ar kitas prielaidų rinkinys yra geresnis (Craigas net priešingai – itin pabrėžia potencialų skirtingų teorijų komplementarumą), atrastosioms prielaidoms neoponuodami – ši užduotis laikoma socialinių mokslų filosofijos prerogatyva (Ritzer 2001; 19-20).

Taigi matyti, kad pastaruoju būdu suprantama metateorija jau iš anksto pati yra

⁴ Atkreiptinas dėmesys į tai, jog Craigui būdinga tam tikra antifilosofinė nuostata, išsakoma šiame ir panašiuose pasąžuose: „jei komunikacijos teorijos dėl ko nors turėtų sutarti ar nesutarti, tai tas „kas nors“ turėtų būti ne epistemologija, o komunikacija“ (Craig 1999: 135).

priklausoma nuo tam tikrų filosofinių prielaidų, reziumuotų cituotoje Rorty idėjoje, jog teorinė veikla tegali pasakyti, kaip įvairūs skirtingų epochų ir kultūrų žodynai yra „sukibę tarpusavyje“. Kaip interpretacinių pažiūrų socialinis teoretikas siekia suprasti savo tiriamųjų socialiniai tikrovei suteikiamas prasmes, taip ir interpretacinis meta-teoretikas siekia perprasti savo tyrinėjamų teoretikų intencijas, siekius, prasmes.

Kiek kitaip metateorijos vaidmuo yra suvokiamas žvelgiant iš pozityvistinių socialinių mokslų perspektyvos, atstovaujamos vėlgi Turnerio (1990). Nors tiek Turneris (Turner 1990; 38), tiek ir Ritzeris pasisako už savotiškais „empiriniais“ teorijų tyrinėjimais grįstą metateoriją, Ritzerio pateikta metateorijos versija Turneriui atrodo mokliškai nevaisinga. Taip esą todėl, kad, nepaisant savo deklaruojamų tikslų, užuot domėjęsi jau egzistuojančių teorijų struktūra ir jos implikacijomis, Ritzeris ir jo pasekėjai stabdo teorinę sociologijos plėtrą nukreipdami sociologiją į „įvairiausią veiklą, tokią kaip idėjų istorijos tyrimai, intelektualinės biografijos rašymas, išankstinių nuostatų teigimas, įsitraukimas į filosofines diskusijas, ideologinė kritika ar komentarai“ (Turner 1990; 39).

Pozityvistinis Turnerio nusistatymas ragina daugiau dėmesio kreipti ne į konkrečios teorijos kūrimo atpažįstamas filosofines ar ideologines nuostatas, bet kritiškai analizuoti pačią teoriją, socialinę tikrovę nusakantį jos turinį ir stengtis patobulinti ją taip, kad ji kuo aiškiau atitiktų aprašomąjį išorinį pasaulį (Turner 1990; 40). Sunku nepastebėti, jog šiuose metateorijos tiksluose aiškiai

ataidi pozityvistinis kumuliatyviai besiplėtojančio mokslo idealas.

Taigi, kaip ir socialinių mokslų teorijos atveju, tiek Turnerio, tiek Craigo ar Ritzerio metateorijai keliamus tikslus lemia jų prišimtos bendresnės filosofinės pozicijos. Turneris siekia kumuliatyvaus mokslinio pažinimo augimo, jo sampratoje socialiniai mokslai atspindi tikrovę ir leidžia ją patikimai pažinti. Tad viskas – tyrimas, teorija, metateorija – turi būti nukreipta šio pažinimo link. Interpretacinę nuostatą priėmę Ritzeris ir Craigas netiki mokslo galimybėmis atspindėti tikrovę ir akcentuoja konstruktyvistinį tiek teorijų, tiek metateorijos pobūdį. Vadinasi, metateorija socialiniuose moksluose ne tik negali pakeisti filosofijos, bet ir pati yra kuriama remiantis išankstinėmis filosofinėmis jos kūrėjų nuostatomis.

Išvados

1. Socialinių mokslų filosofijos ir teorijos bei metateorijos santykių analizė rodo, jog bandymai eliminuoti filosofiją, kaip atskirą discipliną, iš socialinių mokslų lauko yra neadekvatūs faktiškiems šių žinojimo sričių tarpusavio santykiams. Bet kuris iš analizuotų pasirinkimų – tiek atmesti filosofiją kaip spekuliatyvią ir todėl kliudančią socialinių mokslų pažangai teorizavimo formą, tiek laikyti ją integralia socialinių mokslų teorijos dalimi – pats yra nulemtas išankstinių filosofinių socialinių mokslų teorijų kūrėjų nuostatų.

2. Filosofija laikytina atskira žinojimo sritimi dėl keleto priežasčių:

a) dėl tiriamųjų objektų skirtumų: socialiniai mokslai tiria konkrečių socialinių fe-

nomenų pasaulį, filosofija, savo ruožtu, formuoja tokiam tyrimui būtinus metodologinius pagrindus, tiria bendrąsias pamatines socialinių mokslų nuostatas;

b) formuluodami socialinių mokslų metodologinius pagrindus, išskylančių problemų sprendimų filosofai ieško filosofinėje tradicijoje, remdamiesi tiriamosios problematikos „išsišaknijimu“ į klasikinės filosofinės problemas, kurių spręsti socialiniai mokslai negali ir nesiekia;

c) tiek kalbėdami apie socialinę tikrovę (teorijose), tiek kalbėdami apie teorijų kūrimą (metateorijoje) socialiniai mokslai vado-

vaujasi empiriniais tyrimo metodais. Filosofija, savo ruožtu, orientuota ne į empirinį-deskriptyvinį, o į normatyvinį žinojimą.

3. Nepaisant šių skirtumų, filosofijos ir socialinių mokslų bendradarbiavimo poreikis yra akivaizdus. Filosofija negali ignoruoti socialinių mokslų tyrimų rezultatų, teikiančių jai naujų duomenų apie socialinę tikrovę, savo ruožtu socialiniai mokslai aktyviau turėtų imti domėtis savo filosofines-metodologines prielaidas. Toks abipusis bendradarbiavimas nenumato jokios hierarchijos, išaukštinančios ar nuvertinančios vieną ar kitą pusę.

LITERATŪRA

Braybrooke, David. 1987. *Philosophy of Social Science*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, Inc.

Carey, James W. 2009 [1989]. *Communication as Culture: Essays on Media and Society. Revised Edition*. New York and London: Routledge.

Craig, Robert T. 1999. „Communication Theory as a Field“, *Communication Theory*, vol. 9, # 2: 119-161.

Durkheim, Émile. 2001. *Sociologijos metodo taisyklės*. Vilnius: Vaga.

Fay, Bryan and Moon, J. Donald. 1994. „What Would an Adequate Philosophy of Social Science Look Like“, kn. Michael Martin, Lee C. McIntyre (eds.) *Readings in the Philosophy of Social Science*. Cambridge, Mass. and London: The MIT Press: 21-35.

Gerring, John. 2001. *Social Science Methodology: A Criterial Framework*. Cambridge, UK and New York: Cambridge University Press.

Giddens, Anthony. 1989. „The Orthodox Consensus and the Emerging Synthesis“ kn. Dervin, Brenda, Grossberg, Lawrence, O’Keefe, Barbara J., and Wartella, Ellen (eds.) *Rethinking Communication. Volume 1. Paradigm Issues*. Newbury Park, London, New Delhi: SAGE Publications, p. 53-65.

Gitlin, Todd. 1978. „Media Sociology: The Dominant Paradigm“, *Theory and Society*, vol. 6, # 2: 205-253.

Lyotard, Jean-François. 1993. *Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant*. Vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos.

Norkus, Zenonas. 1997. „I. Kantas, T. Parsonas ir postpozityvizmas socialinėje teorijoje“, *Problemos* 51: 5-18.

Pavitt, Charles. 1999. „The Third Way: Scientific Realism and Communication Theory“, *Communication Theory*, vol. 9, # 2: 162-188.

Ritzer, George. 2001. *Explorations in Social Theory: From Metatheorizing to Rationalization*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Rogers, Everett M. 1994. *A History of Communication Study: A Biographical Approach*. New York: The Free Press.

Rorty, Richard. 1982. *Consequences of Pragmatism (Essays: 1972-1980)*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Schoemaker, Pamela, Tankard, Jr., James W., and Lasorsa, Dominic, L. 2004. *How to Build Social Science Theories*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Steuer, Max. 2003. *The Scientific Study of Society*. Boston, Dordrecht, London: Kluwer Academic Publishers.

Turner, Jonathan H. 1974. *The Structure of Sociological Theory*. Homewood, Illinois: The Dorsey Press.

Turner, Jonathan H. 1985. „In Defense of Positivism“, *Sociological Theory*, vol. 3, # 2: 24-30.

Turner, Jonathan H. 1990 „The Misuse and Use of Metatheory“, *Sociological Forum*, vol. 5, # 1: 37-53.

Valantiejus, Algimantas. 2004. *Kritinis sociologijos diskursas: tarp pozityvizmo ir postmodernizmo*. Vilnius: VU leidykla.

Weber, Max. 1990. „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“, vertė Z. Norkus, *Problemos* 42: 69-82.

Wallerstein, Immanuel, Juma, Calestous, Fox Keller, Evelyn, Kocka, Jürgen, Lecourt, Dominique, Mudimbe, V. Y., Mushakoji, Kinhide, Prigogine, Ilya, Taylor, Peter J., Trouillot, Michel-Rolph. 2002. *Atverkime socialinių mokslų gelmes. C. Gulbenkiano socialinių mokslų pertvarkymo komisijos pranešimas*. Vertė I. Matonytė. Vilnius: Knygai.

Windelband, Wilhelm. 1996. „Istorija ir gamtamokslis“, vertė T. Raudeliūnas, kn. Vytautas Berenis (sud.) *Kultūra ir istorija*. Vilnius: Gervėlė.

Winch, Peter. 1990. *The Idea of Social Science and its Relation to Philosophy*. London: Routledge.

Zhao, Shanyang. 2001. „Metatheorizing in Sociology“, kn. George Ritzer and Barry Smart (eds.) *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

ABSTRACT

IS THERE A PLACE FOR PHILOSOPHY IN SOCIAL SCIENCES?

The article deals with the problem of relationship between social sciences and philosophy. In contemporary social sciences this relationship is denied by not ascribing to philosophy the status of autonomous discipline, which could be considered as being separate from social sciences and yet fruitfully collaborate with them. The positivist tradition of the social sciences denies the importance philosophy, considering it as a merely speculative enterprise, which is not worthy of attention of social scientists oriented towards the increase of empirically verified scientific knowledge. On the other hand, the interpretive tradition of the social sciences tends to incorporate philosophy into social sciences as an integral part of social theory. However, claims the author, the divide into two traditions itself shows the importance of philosophy, since both of these traditions already depend on the philosophical presuppositions of their exponents.

The article argues that philosophy of social sciences should be considered as a separate and autonomous discipline, because of the objects it studies and the methods it uses, which differ from those of social sciences. However philosophy can (and actually does) fruitfully collaborate with social sciences by formulating their methodological basis.

Gauta: 2010 06 22

Pateikta spaudai: 2010 11 08

Socialinių teorijų skyrius
Lietuvos socialinių tyrimų centras
Saltoniškių g. 58, Vilnius.
El. paštas: keatas_kirtiklis@yahoo.com